

Ve světové literatuře zabývající se problémy časového fondu a způsobu jeho využití se od druhé poloviny šedesátých let, zejména v souvislosti se zpracováním výsledků mezinárodního komparativního výzkumu časových rozpočtů [The Use], objevují nové momenty. Především zásluhou V. D. Patruševa v Sovětském svazu a Z. Stajkova v Bulharsku se prosazuje úsilí o posun časových studií do makrospolečenské roviny. Předmětem zájmu přestává být typický či průměrný představitel určité sociální skupiny, jako tomu je v tradiční aplikaci techniky časových rozpočtů při výzkumech volného času a způsobu života. Stává se jím souhrnný, agregovaný časový fond společnosti, kvantifikovaný technikou časových bilancí na základě výsledků extenzivních, z hlediska populace i zachyceného časového intervalu reprezentativních šetření časových rozpočtů obyvatelstva.

Tento nový pohled na problémy časového fondu otevírá prostor pro využití časových ukazatelů v makrospolečenské analýze dynamiky a efektivnosti vývoje společenského systému a zejména pak v mezisystémových komparacích, kde, jak bylo mnohokrát prokázáno,⁽¹⁾ srovnávání časových struktur každodenního života analogických socioprofesionálních skupin (například příslušníků dělnické třídy v kapitalistické a socialistické společnosti) vede k desinterpretacím, k nedocenení kvalitativně určujícího významu odlišných výrobních a společenských poměrů, rozdílné třídní podstaty společnosti.

Československá sociologie, ale také ekonomie a statistika se chovají v posledním desetiletí k tematice časového fondu poněkud macešsky a nové podněty dosud nevyužily. Popravdě je však třeba říci, že jejich osvojování není příliš rychlé ani v jiných zemích, zejména na Západě. Určitou úlohu sehrává nepochybně to, že poměrně pomalu postupuje propracovávání poznávacího potenciálu tohoto přístupu, specifických možností a indikátorů odvozených od způsobu využití souhrnného časového fondu společnosti.⁽²⁾ Jde o složitý, komplexní ekonomicko-sociální problém, k jehož řešení může sociologie přispět pouze dílčím způsobem. Prezentovaná stať je pokusem o sociologickou konceptualizaci této problematiky, který by měl alespoň zčásti překlenout mezeru v naší domácí literatuře a naznačit možné směry dalších teoretických úvah i empirického užití makrospolečenských časových dat v systému sociálních indikátorů.

(1) Tímto problémem se zabýval například L. Sève ve své významné publikaci o marxistické teorii osobnosti [Sève 1976: 376], B. Filipcová a J. Filipec [Filipcová — Filipec 1976: 218], J. Vítečková [Vítečková 1979].

(2) Skutečnost, že podstatně propracovanější jsou časové studie zabývající se průměrným či typickým příslušníkem sociální skupiny, vede často k tomu, že úvahy o časové distribuci v makrospolečenské rovině vytvářejí pouze nový rámec pro charakteristiku struktury aktivit jednotlivců. Této tendenci se například ne zcela dokázal vyhnout i V. D. Patrušev ve své knize *Využití souhrnného času společnosti*.

Konceptualizace pojmu „souhrnný časový fond společnosti“ má stejné východisko jako pojem „časový fond jednotlivce“. Veškerý přírodní i společenský pohyb i život člověka má své časové charakteristiky. Nezávisle na tom, jak jsou subjektivně vnímány, je lze měřit objektivní proměnnou fyzikálního času, jejíž základní jednotky jsou shodně definovány převážnou částí lidstva.(3)

Skutečnost, že lidská činnost probíhá v čase a jen v čase, a naopak, že čas lidského života neúprosně ubíhá, aniž by ho bylo možno zastavit či vrátit, dává času jako formě lidské aktivity nebývalý význam. Lidstvo potřebuje ke své existenci mnohé zdroje: přírodní prostředí odpovídající požadavkům živého lidského organismu, přírodní bohatství a užitné hodnoty vytvořené prací, sociální prostor vybavený podněty a podmínkami pro uspokojování potřeb, znalosti a zkušenosti získané vývojem lidského vědění. Rozsah těchto disponibilních zdrojů však může být v té či oné míře regulován cílevědomým úsilím. Pouze ve vztahu k časovému prostoru své existence je poměrně bezmocný. Celoživotní časový rozměr je sice ovlivňován společenskými poměry, sociální příslušností a společenským postavením jednotlivých tříd a vrstev, podílem na produktivní činnosti i na jejích výsledcích. Délka každodenního životního prostoru, který určuje základní rytmus lidské existence, je však univerzální a konstatní. Mění se pouze způsob jeho využití, kvalita, intenzita a efektivnost struktury životních aktivit, rozsah a úroveň uspokojovaných potřeb, přínos jedince společenskému celku i úroveň reprodukce jeho individuálního života. Proto jsou také charakteristiky způsobu využití časového fondu jednotlivců a sociálních skupin nezbytnou výchozí informací o jejich životní úrovni i způsobu života.

Časovou identifikaci a časový rozměr mají i všechny procesy a činnosti vlastní sociálním subjektům vyššího řádu. Vývoj společnosti, státu, národa, třídy, strany, církve atd. je historicky zakotven a ve svém časovém určení také zkoumán. Koncept souhrnného časového fondu společnosti však vychází ze skutečnosti, že část složitých společenských subjektů a společenských seskupení je tvořena relativně přesně vymezeným souborem lidí. Společnost, stejně jako jiné reálné společenské subjekty sice nelze ztotožňovat s agregací individuí. Činná kooperace, podřízená společným zájmům a usměrňovaná společným vědomím, vytváří specifický systém vztahů, jimiž se společenský subjekt jako jednota vyššího řádu odlišuje od prostého souhrnu jednotlivců. Přesto, či právě proto, je však také tímto souhrnem. Pouze aktivitou svých členů a v rámci jejich časového životního prostoru může společenský subjekt zajišťovat svou rozšířenou reprodukci, realizaci svých cílů, uspokojování potřeb celku i jeho jednotlivých příslušníků. Časový prostor životní aktivity lidí se tak mění v jedno z významných bohatství společnosti. Jeho využití podléhá objektivním sociálním a ekonomickým zákonům, prosazujícím se živelně, nezávisle na vědomí lidí. Je to společenský produkt, specifický odraz dosaženého stupně společenského vývoje, zejména způsobu výroby, ale i všech elementů společenské nadstavby. Teprve socialistická společnost jako první historicky vzniklý celospolečenský subjekt, usilující o uvědomělé osvojení a zvládnutí živelných procesů ve prospěch člověka i společenského celku, má nejen objektivní zájem, ale i možnosti plánovitě

(3) Zdánlivá samozřejmost časové organizace společenského i individuálního života není zdaleka tak samozřejmá, jak by se na první pohled zdálo. Ještě ve starověku nebyly používány konstantní časové míry činnosti. V době Herodota „a dokonce i mnohem později lidská činnost sloužila spíše jako míra času, nikoliv naopak“ [Szalai 1968: 241]. Časové míry činnosti se masově rozšířily a pevně zakotvily v organizaci každodenního života teprve se vznikem kapitalistické stroje výroby a oddělením místa bydliště od místa pracoviště.

řídít hospodaření svým disponibilním časem, či, přesněji řečeno, svým disponibilním potenciálem lidské aktivity.(4)

Pojem „souhrnný časový fond společnosti“ tedy vyjadřuje souhrnný časový prostor života jejich příslušníků vztahený k určité delší časové jednotce, obvykle roku. Kvantitativně má podobu násobku průměrné četnosti populace a délky uvažovaného časového intervalu, měřeného v hodinách.(5) V zásadě je to abstraktní, byť i kvantifikovaná veličina, která plní funkci analytického nástroje společenských procesů, opírajíc se o konkrétní bázi časové struktury životních aktivit jednotlivců.

Objem souhrnného časového fondu společnosti se mění pouze pozvolna vlivem natalitních, mortalitních a migračních procesů. Nositelem sociálně významné informace je především způsob využití časového potenciálu společnosti, jeho distribuce mezi různé druhy aktivit a diferenciací podílu jednotlivých společenských tříd, vrstev a skupin na těchto aktivitách. Prvním krokem na cestě k propracování teoreticko-metodologických východisek formulovaného problému je proto řešení problému klasifikace životních činností nejen z hlediska jejich individuálního, ale především společenského významu.(6)

Struktura souhrnného časového fondu společnosti

V Československu běžně užívaná klasifikační schémata přes určité vzájemné odlišnosti v zásadě respektují logiku teoretické koncepce volného času, v jejímž rámci byla vytvořena: z celku lidského života vyčleňují komplex práce za mzdu (v socialistické společnosti zhruba totožný s účastí na společensky organizované pracovní činnosti), od něj odlišují mimopracovní sféru života, v ní pak složky individuálně „nutné“ (ostatní formy práce a uspokojování biologických potřeb, doprava do práce aj.) a činnosti vykonávané s vysokou mírou svobodné volby, neboli tzv. volný čas.(7)

(4) To je pravděpodobně druhý důvod, proč pokusy o formulaci teoretického problému souhrnného časového fondu společnosti nenalézají dostatečnou odezvu za hranicemi socialistického společenského systému.

(5) Souhrnný roční časový fond naší společnosti činí v současné době zhruba 133,8 mld. hodin. Absolutní hodnota však nemá praktický poznávací význam, protože pro zachycení demografických změn je redundantní a pro vývojové řady i mezisystémová srovnání jsou užitečnější relativní hodnoty, strukturální indexy ap.

(6) Druhým problémem klasifikace společenských tříd, vrstev a skupin se zde zabývat nebudeme; marxistická společenskovědní teorie zde již poskytuje uspokojivá a bezprostředně využitelná řešení.

(7) Tyto klasifikační přístupy jsou natolik známy, že je není nutno dokumentovat. Méně známo je však to, že ani v období největšího rozmachu volnočasového tématu nebyly tyto klasifikační systémy přijímány univerzálně, zejména ne v sovětské literatuře. V. D. Patrušev v jedné ze svých starších prací například používá toto členění souhrnného času společnosti [Patrušev 1966: 38].

1. Pracovní čas v materiální výrobě (s položkami: čas produktivní práce; čas neproduktivní práce a dodatečných časových nákladů práce; čas produktivní práce v domácím a osobním pomocném hospodářství).
2. Pracovní čas ve sféře obsluhy obyvatelstva (obchod a veřejné stravování; komunální a bytové hospodářství; zdravotnictví, sociální péče a tělovýchova; kultura a vzdělání; ostatní).
3. Čas uspokojování fyziologických potřeb (spánek; jídlo; péče o sebe).
4. Čas uspokojování duchovních, fyzických a sociálních potřeb — volný čas (studium a sebezdvělávání; veřejná činnost; návštěva diváckých akcí; sport a aktivní odpočinek; ostatní druhy odpočinku, pasivní odpočinek; výchova dětí).

Přes velké úsilí vynaložené marxistickou teorií volného času na překonání teoretických nedostatků tohoto klasifikačního přístupu se problémy nepodařilo úspěšně vyřešit. Implicitně obsažená roztržka mezi jednotlivcem a společností, mezi prací (rozuměj prací společenskou) a volným časem, nedialektické pojetí nutnosti a svobody představují objektivní poznávací omezení, která konečkonců vyústila v nahrazení tématu volného času novým, marxistické koncepcí vztahu jedince a společnosti adekvátnějším rámcovým tématem způsobu života.

Od svého předchůdce se teoretická koncepce způsobu života odlišuje nejen komplexností pohledu, ale naopak posunutím akcentu na sféru práce jako rozhodující lidskou činnost [Filipcová — Filipec 1976: 235], prostor seberealizace i aktualizace, rozvoje schopností a dovedností, která kvalitativně i kvantitativně, bezprostředně i společensky zprostředkovaně utváří podmínky lidského života a rozvoje lidské osobnosti. V konceptu života je lidský jedinec chápán jako činný element společenského reprodukčního procesu, který je produktem i producentem společenských poměrů, jimi je utvářen a je svou aktivitou reprodukuje a rozvíjí [Vítečková 1981: 342]. Jestliže teorie volného času se stala významným podnětem pro zdokonalení kvantitativních momentů výzkumů časového fondu, nový významový kontext teorie způsobu života podněcuje další zdokonalování jeho kvalitativních, obsahových prvků, v první řadě znovu nastoluje otázku kritérií klasifikace lidských činností. Zájmy dalšího rozvoje teorie způsobu života i studia souhrnného časového fondu společnosti se zde spojují a také jejich řešení by mělo být zásadně společné. Úkolem není zjemňovat užívaná klasifikační schémata, ale naopak nalézt jednotici, vícedimenzionální kritérium, které umožní vytvářet logicky i významově jednoznačnou víceúrovňovou klasifikaci a postupně zvyšovat její jemnost v konkrétní oblasti badatelského zájmu. Ve svém výchozím členění by měla lépe vyjádřit podvojný, podmíněný i činný vztah jedince a společnosti.

Společenský reprodukční proces je dialekticky rozpornou jednotou produkce hodnot a reprodukce života. Život každého jednotlivce je jeho nedílnou součástí, podmíněnou ve své konkrétní podobě a reálných funkcích společenskými poměry a místem individua v nich. Rozhodující je přitom míra jeho aktivního podílu na společenském reprodukčním procesu v obou jeho složkách — produkce hodnot i produkce nových generací. Vztah konkrétní lidské aktivity ke společenskému reprodukčnímu procesu je podle mého názoru neadekvátnějším výchozím klasifikačním kritériem, které umožňuje uspořádat komplex životních činností lidí s vysokou, i když zdaleka ne absolutní mírou logické i významové jednoznačnosti, vzájemné výlučnosti i úplnosti.

Celý komplex životních činností lidí se podle kritéria vztahu ke společenskému reprodukčnímu procesu rozpadá na dvě velké skupiny. První tvoří činnosti, jimiž člověk vystupuje jako aktivní, hybný činitel společenského reprodukčního procesu, tvůrce nových materiálních a duchovních hodnot, vychovatel nové generace. Všechny tyto aktivity samozřejmě ovlivňují samostatnou činnou osobnost. Výsledkem a smyslem těchto činností je však vnější produkt, zvnějšnění bytostných lidských tvořivých schopností, přetváření přírody a společnosti. Ostatní činnosti jsou zaměřeny na samostatný subjekt aktivity, na uspokojování jeho vlastních potřeb, na život jako sebeúčel.

Jak pojmenování, tak konkrétní přiřazení aktivit do těchto skupin je však spojené s určitými potížemi. Obtíže při volbě názvů pramení z toho, že většina použitelných výrazů je již významově fixována v odlišném kontextu. Po zvážení všech možností považuji vzhledem k pojmovému významu, který mají tyto termíny nést, za optimální zavést označení „produktivní sféra“ a „sféra repro-

dukce individuálního života“, aniž bychom vyloučili možné zpřesňování termínů v budoucnosti.(8)

Toto základní členění má svou relevanci jak ve vztahu k časové dimenzi lidského života, tak v makrosociálním kontextu. Komplex produktivních aktivit obsahuje všechny činnosti, jimiž je zajišťována reprodukce života společnosti, její vývoj. Souhrnný efekt produktivních činností podmiňuje možnosti rozšiřování ekonomického, duchovního i činného lidského potenciálu společnosti i celkovou úroveň reprodukce života žijících pokolení, jejich života jako sebeúčelu. Naopak dosažená úroveň reprodukce lidského života představuje míru sociální efektivnosti produktivních činností a podmínku i stimul rozšířené reprodukce produktivní kapacity společnosti.

Klíčovou otázkou navrhovaného přístupu se stává identifikace „produktivních“ činností v nejširším významu tohoto slova a nalezení sekundárních a dalších klasifikačních kritérií vnitřního uspořádání této skupiny. Na rozdíl od sféry reprodukce individuálního života, kde dosavadní klasifikační systémy poskytují relativně rozpracované a použitelné východisko vnitřního členění, je pokus o vymezení souboru životních projevů vyjadřujících činný vztah člověka k přírodě i společnosti spojen s nutností překonávat některé tradiční stereotypy.

Vyděme z otázky, jakými činnostmi člověk zhodnocuje svou produktivní, specificky lidskou rodovou schopnost tvorby a přetváření vnějšího světa ke svému společenskému i individuálnímu užítku. Zcela nepochybně sem patří všechny formy práce, jak se vyvinuly s rozvojem způsobu výroby, výrobních sil i výrobních poměrů, nezávisle na formách organizace, vlastnictví výrobních prostředků, povaze a určení produktu, na tom, zda jde o práci produktivní či neproduktivní v úzkém slova smyslu, o práci fyzickou či duševní, výkonnou či řídicí, placenou či bezplatnou, nutnou či zájmovou ap. Některé z těchto aktivit nejsme zvyklí označovat jako produktivní činnost, ačkoli svou podstatou mají produktivní charakter.(9) Vedle vlastních produktivních činností je sem nutno zařazovat i časové ztráty spojené s vlastní pracovní činností, ji vyvolané a ji podmiňující, například doprava do práce. Zvláštní podskupinu tvoří činnosti zajišťující péči o novou generaci a její výchovu.

Hlubší pohled na tento soubor aktivit ukazuje, že k jejich třídění lze užít několik společensky i individuálně významných hledisek:

(8) Výraz produktivní je zde používán v nejširším slova smyslu. Nelze ho směšovat zejména s jeho užitím v úzce ekonomickém významu, označujícím sféru materiální výroby. Navrhované členění není dále totožné s rozlišením výroby a spotřeby (geniální rozbor jejich dialektického vztahu, totožnosti a rozdílů známe již z Marxových Grundrissů) či výroby a užití. Také výraz reprodukce individuálního života působí neobvykle, ačkoli pojem reprodukce pracovní síly, jejíž jedna složka je součástí reprodukce individuálního lidského života v našem významu, je ve společenských vědách zcela běžný. Podle mého názoru však nemáme lepší výraz vystihující onen pravidelný koloběh lidské existence, která je podmíněna produktivní činností a zpětně ji znovu podmiňuje, aniž by ji však bylo možno ztotožnit pouze s produkcí pracovní schopnosti. Sféru reprodukce individuálního života nelze dále zjednodušeně ztotožňovat se „sférou rozvoje člověka, lidské osobnosti“. Prostor pro rozvoj lidských schopností a dovedností, potřeb i prožitků vytvářejí obě základní složky lidské aktivity, i když v různé míře v různých společenských systémech, ve vztahu k různým třídám a vrstvám.

(9) Produktivní charakter mají podle mého názoru nejen všechny formy zájmové práce (technická hobby, zahrádkaření aj.), v dosavadních klasifikacích zčásti zařazované do sféry domácích prací a zčásti do volného času, ale také všechny formy účasti na řízení společnosti, veřejné prospěšné, masově politické práce (v kapitalistické společnosti například také všechny formy aktivity a třídního boje dělnické třídy).

1. věcné, odlišující povahu pracovního předmětu a produktu činnosti (materiální výroba; informace, organizace a řízení; duchovní tvorba; veřejné služby a péče o člověka; péče o novou generaci),

2. vlastnické, odlišující povahu vlastnictví výrobních prostředků (soukromé, skupinové, společenské, osobní) a současně i určení produktu (pro směnu — za hmotný či peněžní ekvivalent, pro osobní spotřebu),

3. obsahové, odlišující různé vlastnosti obsahu vykonávané produktivní činnosti (např. technická vybavenost, míra složitosti, tvořivosti aj.),

4. bezprostředně produktivní činnosti a činnosti s nimi spojené.

Analytický poznávací význam jednotlivých třídících hledisek i jejich hierarchie jsou relativní, liší se v závislosti na tom, které společenské procesy a v jakých sociálně vztahových kontextech jsou předmětem studia.(10) V obecné poloze, aspirující na mezisystémová srovnání, je nutno respektovat jako rozhodující klasifikační kritérium sociálně vztahové hledisko, transformované do podoby vlastnického sektoru (implicitně obsahuje i diferenciaci v určení produktu pro bezprostřední spotřebu či pro směnu) a v něm pak odlišující produktivní činnosti podle forem materiální kompenzace (zisk, mzda, práce bez odměny). Roli terciárního klasifikačního kritéria je účelné přiznat hlediskům věcným. Jim je teprve nutno podříditi odlišení vlastní práce a činností s ní spojených. Tabulka č. 1 je pokusem o zařazení konkrétních produktivních aktivit vykonávaných v socialistické společnosti a vyjádřených v tradiční terminologii do dvou-dimenzionálního pole sociálně vztahového a věcného kritéria.(11)

Vnitřní členění sféry reprodukce individuálního lidského života by bylo účelné konstruovat podle struktury potřeb uspokojovaných jednotlivými konkrétními činnostmi. Vzhledem k tomu, že řada aktivit je v podstatě polyfunkčních, nelze tento požadavek plně uspokojit a s dostatečnou spolehlivostí je možno užít některou modifikaci tradiční empirické klasifikace aktivit mimo pracovní doby a volného času.(12) Jako terciární klasifikační hledisko je účelné

(10) Například formulace problému efektu vědeckotechnického pokroku či studium rozvojového potenciálu a přínosu práce vyzvedne do popředí obsahová hlediska, studium třídních poměrů a mezitřídních vztahů bude akcentovat relace vlastnických sektorů, hodnocení úrovně uspokojování společenských i individuálních potřeb přenesené zájem především na věcnou strukturu produktivních činností.

(11) Řada problémů spojených s touto klasifikací je nepochybně sporných. Její metodologický význam spočívá v tom, že naznačuje bohatost variety produktivních aktivit v nejširším slova smyslu, jejich podobnost či rozdílnost. Zejména ukazuje věcnou šíři produktivních aktivit probíhajících mimo rámec společensky organizovaného procesu, vyzvedává úlohu specificky socialistických forem společenské produktivní činnosti, upozorňuje na význam malovýroby a předkládá kvalitativně nový pohled na celý komplex domácích prací, který je neoddelitelnou součástí produktivního sebevyjádření lidí i procesu reprodukce materiálního života společnosti.

(12) Věcné členění aktivit reprodukční sféry by mohlo vypadat například takto:

1. uspokojování biologických a biologicko-sociálních potřeb (spánek; nečinný odpočinek; zdravotní péče; osobní hygiena a péče o vzhled),
2. uspokojování potřeby fyzického pohybu, tělesné kultury (aktivní sport; turistika; vycházky),
3. uspokojování potřeby duchovního rozvoje (sebevzdělávání; účast na kulturním životě; četba; hromadné sdělovací prostředky; kulturní a umělecké zájmy),
4. uspokojování potřeby sociálních kontaktů (vnitrodinná komunikace; partnerská a přátelská setkání; návštěvy sportovních utkání; návštěvy společenských zařízení, restaurací, klubů),
5. religiozní aktivity (modlení; návštěva kostela, obřadů).

Toto členění neřeší identifikační problémy, s nimiž se potýkala teorie volného času, také je však dále nezhoršuje. Zdokonalení klasifikace aktivit reprodukce individuálního života předpokládá hlubší propracování teorie potřeb a funkcí životních činností.

Tabulka 1. Zařazení produktivních činností lidí v socialistické společnosti do dvoudimenzionální soustavy výrobně vztahové a věcné proměnné

Věcné sféry produktivní činnosti	Socialistický vlastnický sektor		Soukromovlastnický sektor	Sektor osobního vlastnictví
	Práce za mzdu	Bezplatná práce		
Produkce materiálních hodnot	produktivní práce v úzkém slova smyslu (materiální výroba)	bezplatná práce pro společnost (brigády)	malovýroba produktů pro trh, melouchy, placená práce v domácnosti	výroba potravin a jiných produktů pro osobní spotřebu, vaření, úklid, údržba, pracovní hobby, obstarávání služeb
Informace, organizace, řízení, správa	informační, správní a řídicí činnosti v národním hospodářství	účast pracujících na řízení, veřejná politická činnost		domácí administrativa, pochůzky po úřadech
Organizace směnných procesů	činnosti v oblasti distribuce a obchodu	veřejná občanská kontrola	soukromý prodej	nákupy potravin i průmyslového zboží
Tvorba a šíření duchovních hodnot	činnosti ve vědě a výzkumu, kultuře a umění, osvětě a vzdělávání dospělých	vynálezectví, zlepšovatelství, novátorské hnutí, dobrovolná lektorská činnost	literární, umělecká aj. produkce mimo společenskou sféru	amatérská umělecká a duchovní tvorba
Péče o člověka	činnosti ve sféře zdravotnictví, sociální péče, sportovní, rekreační služby	bezplatná pečovatelská služba, činnost ČSČK, cvičitelů ČSTV, organizátorů masových rekreačních akcí	nájemná péče o dospělé, služby za úplatu mimo společenskou sféru	péče o jiné členy rodiny, rodiče aj.
Výchova nové generace	společenské formy péče o novou generaci, školská a mimoškolní výchova a vzdělávání dětí a mládeže	dobrovolná mimoškolní práce s dětmi	soukromá placená péče o děti, výuka dovedností, jazyků	fyzická péče o děti, výchova dětí v rolné

použit odlišení vlastních reprodukčních aktivit a aktivit je podmiňujících (zejména doprava).

Tento klasifikační přístup si neklade otázku, jaký je objem tzv. volného času ve významu používaném empirickou sociologií v uplynulých dvou desetiletích. Problémy, které tato otázka implicitně obsahuje, formuluje jinak. Kvantitativně ji nahrazuje otázkami, jaký je poměr mezi produktivními a reprodukčními činnostmi a jaký je poměr mezi společensky organizovanou a ostatní produktivní činností. Kvalitativně ji transformuje do podoby, do jaké míry zajišťují obě základní sféry lidského života nejen prostou, ale i rozšířenou reprodukci a rozvoj osobnosti. Jinými slovy, neptáme se, jaký je způsob využití volného času, ale zajímáme se o to, jaký je obsah produktivních i reprodukčních činností, jaké potřeby uspokojují a do jaké míry poskytují možnost seberealizace a kultivace jedince. Prakticky vedou tyto otázky k řešení stejných konkrétních problémů, avšak v jiném vztahovém kontextu a s přiznáním podstatně větší váhy produktivní sféře. Nové pojmy je smysluplné zavádět jen tehdy, napomáhají-li rozvoji poznání i jeho praktickému využití. Verifikaci oprávněnosti pojmu souhrnný časový fond společnosti je proto nutno hledat v logice přírodně historického procesu vývoje lidské společnosti, v tom, jak se prostřednictvím lidských činností promítá ve způsobu využití časové kapacity společnosti, jaký je sociální obsah časových ukazatelů.

Vývoj způsobu využití souhrnného časového fondu společnosti

Podobně jako časová struktura životní aktivity konkrétního jedince či průměrný časový rozpočet sociální skupiny je i makrospolečenská časová charakteristika, vyjádřená pojmem „souhrnný časový fond společnosti“, výslednicí působení mnoha složitých a často protichůdných procesů. Identifikace vzájemných vztahů představuje velmi obtížný úkol. Snaha o jeho řešení výčtem působících sociálních činitelů a odhadem možných účinků ztroskotává na velkém počtu a nepřehlednosti příčinných vazeb. Reálnější se jeví pouze druhá cesta, vycházející ze struktury využití souhrnného časového fondu společnosti a hledající její možné determinanty, samozřejmě s nebezpečím značných zjednodušení. Druhý problém je spojen s obtížností verifikace formulovaných tezí. Ověření správnosti konstatované tendence minulým vývojem není možné pro nedostatek potřebných údajů. Historická rekonstrukce souhrnného objemu produktivních činností, pokud je vůbec možná, bude mít velmi problematickou přesnost. V teoretickém povědomí přitom existuje řada tezí týkajících se časových charakteristik, jejichž relativitu, kontextové podmíněnou platnost je teprve nutno dokazovat.⁽¹³⁾ Pokus o postižení obecně platných mechanismů a zákonitostí je dále velmi znesnadňován zvláštnostmi průběhu jednotlivých procesů v kvalitativně odlišných systémech výrobních a společenských poměrů při nestejných historicky dosažených úrovních rozvoje výrobních sil. Subjektivně hraje roli i naše nedostatečná bezprostřední zkušenost s fungováním jiných sociálních systémů. Všechny prezentované teze mají proto pouze povahu hypotetických

(13) Příkladem může být tvrzení, že ekonomický rozvoj vede ke zkracování pracovní doby. Tato teze je nepochybně platná ve vztahu k individuální pracovní době námezdního dělníka v období od nástupu kapitalismu a vzniku strokové velkovýroby do současnosti. Vůbec již ale není zřejmé, do jaké míry platí ve vztahu například k pracovníkům v zemědělství, ve službách, ve vztahu k manažerským týmům, jak je modifikována krizovými výkyvy v kapitalistické ekonomice atd. Prakticky přitom nelze odhadnout, jak se reálně vyvíjí celkový objem produktivních činností v dané společnosti vzhledem ke změnám podílu ekonomicky aktivních i nekontrolovanému objemu individuální společensky neregulované práce.

předpokladů, jejichž zpřesnění či popření je věcí hlubší teoretické analýzy i verifikace empirickými údaji v budoucnosti.

Vývoj objemu produktivní složky souhrnného časového fondu společnosti

Produktivní a reprodukční činnosti se vzájemně ovlivňují a podmiňují. V časovém průmětu jsou komplementární, expanze jedné je možná jen na úkor druhé. Klíčovou otázkou se proto stává, čím je určen jejich vzájemný poměr a jak se historicky vyvíjejí.

Souhrn všech produktivních činností lidí v daném společenském celku vytváří hmotné, duchovní i biologické předpoklady jeho rozšířené reprodukce. Lze předpokládat, že jejich objem je závislý jednak na tom, do jaké míry již společnost ovládla přírodu, naučila se využívat její bohatství, vytvořila si k tomu potřebné nástroje, dovednosti i znalosti, rozsah pracovních příležitostí. Současně je však podmíněn i úrovní společensky osvojených a uznaných potřeb, cíli, které si společnost i její členové kladou, vládnoucí ideologií, hodnotovými orientacemi. Významnou úlohu sehrává i to, do jaké míry panující společenské poměry umožňují jednomu společenskému celku uspokojovat své potřeby na úkor vnějších zdrojů, či naopak zda společnost svým bohatstvím a produktivní kapacitou pomáhá zajišťovat reprodukční potřeby a rozvoj jiných.

Vývoj objemu produktivní složky souhrnného časového fondu společnosti je tedy bezprostředně ovlivněn oběma stránkami způsobu výroby a modifikován elementy společenské nadstavby, zejména společenského vědomí. Rozhodující úlohu přitom sehrává rozvoj výrobních sil, který ovlivňuje časový objem produktivních činností dvěma rozpornými tendencemi. Na jedné straně působí objektivní zákon ekonomie času, který je, slovy K. Marxe, prvním ekonomickým zákonem veškeré výroby. Vyjadřuje zmnožující se produktivní schopnosti společnosti, růst společenské produktivity práce a projevuje se úsporami spotřeby práce na jednotku produkce. Současně se však objektivně prosazuje i zákon trvalého růstu potřeb zvyšováním nároků na objem produktu, na jeho sortiment, na osvojování nových druhů produktivních činností. Parafrázujeme-li známý Marxův citát,(14) společnost usiluje o to, aby spotřebovala méně času na produkci pšenice a dobytka nikoli proto, aby si v uvolněném čase položila ruce v klín, ale aby získala více času pro jinou produkci materiální a duchovní.

V dlouhodobém historickém pohledu se objem času spotřebovaného na zajištění reprodukce společnosti pravděpodobně pozvolna snižuje, i když v retrospektivě již zřejmě nebudeme moci tuto tendenci spolehlivě prokázat. Intenzifikace výroby opírající se o vědeckotechnický pokrok, o přeměnu vědy v rozhodující výrobní sílu povede v podmínkách socialistického výrobního způsobu k takovým úsporám živé práce, které budou znamenat absolutní omezování časového objemu produktivních činností ve společnosti a uvolňování časového životního prostoru pro reprodukční aktivity, zejména pro ty, jež kvalitativně

(14) „Čím méně času potřebuje společnost k tomu, aby produkovala pšenici, dobytek atd., o to víc času získává pro jinou produkci, materiální nebo duchovní. Stejně jako u jednotlivého individua, závisí všestrannost jejího vývoje, jejího požitku a její činnosti na úspoře času. Hospodaření s časem, na to se koneckonců redukuje veškerá ekonomie. I společnost musí účelně rozdělovat svůj čas, aby dosáhla produkce přiměřené jejím celkovým potřebám, právě tak jako musí jednotlivec správně rozdělovat svůj čas, aby získal vědomosti v potřebných proporcích, nebo aby dostal různým požadavkům na svou činnost. Hospodaření s časem, stejně jako plánovitě rozdělování pracovní doby na různá odvětví výroby, je tedy i na základě společenské výroby prvním ekonomickým zákonem. Stane se dokonce zákonem v mnohem větší míře.“ [Marx 1971, I: 129]

ovlivňují rozvoj lidské osobnosti, bohatost naplňování lidského života jako se-beúčelu. Je však dosud obtížné odhadnout, kdy se tato tendence plně prosadí. Současný stav objemu produktivních činností společnosti i reálné tendence charakteristické pro dosaženou etapu rozvoje výrobních sil a odlišné systémy výrobních poměrů neznáme, protože evidujeme pouze některé položky souhrnného objemu produktivních činností. Zkušenosti Sovětského svazu, který jediný má k dispozici uspokojivě srovnatelné časové údaje za dosti dlouhé období, vedou některé autory k závěru, že vývoj souhrnného objemu produktivního času společnosti jeví spíše tendenci ke stabilitě.(15)

Před společenskými vědami i statistikou se tak otevírá naléhavý úkol vytvořit datovou základnu pro relativně spolehlivý a úplný odhad objemu souhrnného produktivního času společnosti, který je významnou mírou rozvinutosti produktivní schopnosti společnosti, efektivnosti společenského reprodukčního procesu. Údaje o míře akumulace i dosažené životní úrovni nejsou plně interpretovatelné, není-li zvážena nejen energetická, materiálová, ale i časová spotřeba nezbytná k jejich dosažení. Srovnatelné dynamiky výroby i životní úrovně lze dosáhnout při odlišné časové spotřebě, stejně jako srovnatelné časové náklady mohou vést k různým ekonomickým i sociálním důsledkům. Růst efektivnosti společenského reprodukčního procesu může být indikován růstem objemu produktu při konstantním, či dokonce poněkud rostoucím objemu produktivního času, nebo zkracováním produktivního času při nezměněném či rostoucím produktu. Druhá varianta je ekonomicky i společensky progresivnější, lze jí však pravděpodobně dosáhnout až na poměrně vysokém stupni rozvoje výroby.

Systém makrospolečenských sociálně ekonomických ukazatelů je bez časových údajů o podílu produktivní a reprodukční složky v životních činnostech lidí neúplný. Se zvláštní naléhavostí platí tato teze pro socialistickou společnost, která zespolečenštěním výrobních prostředků a zrušením antagonistických protikladů společenské práce směřuje k takové ekonomii času, kdy mírou reálného společenského bohatství přestane být čas práce, ale stane se jí čas uvolněný pro rozvoj člověka [Richta 1971: 24].

Struktura produktivních činností

Rozhodující pro tvorbu materiálních i duchovních a biologických základů reprodukce společnosti je práce společenská, ať již je zespolečenšťována prostřednictvím směny, jako je tomu v podmínkách soukromého vlastnictví výrobních prostředků a klasické zboží výroby, či zespolečenštěním výrobních prostředků a vznikem společensky plánovaného a organizovaného národního hospodářství. Aniž bychom chtěli příliš vstupovat do stále ještě v mnoha aspektech diskutované problematiky, můžeme v kontextu námi zkoumaného problému vyjít ze skutečnosti, že s rozvojem výrobních sil a prohlubováním společenské dělby práce se stále více zespolečenšťují i formy reprodukce lidského života [Filipcová 1974: 17]. Růst produktivity vytěsňuje naturální produkci, zvyšuje koncentraci výroby a rozšiřuje okruh potřeb uspokojovaných produkty společenské práce. Věcná struktura produktivních činností společnosti se tak neustále mění.

Kvalitativní změny jsou spojeny se změnou výrobních poměrů; upevňování socialistického způsobu výroby například znamenalo zásadní změnu podílu

(15) „Za posledních 40–50 let se zkrátila zákonná délka pracovní doby ve společenské výrobě, její podíl v celkové pracovní zátěži se snížil přibližně ze 75 % na 60 %. Avšak podíl neproduktivního a máloproduktivně využitého času poněkud vzrostl. ... V důsledku toho od roku 1924 celková pracovní zátěž jak mužů, tak žen prakticky neprošla podstatnými změnami.“ [Patrušev 1978: 54]

vlastnických sektorů, přineslo nové formy řídicí práce i nové formy dobrovolné práce pro společnost atd. V těchto diferencích je také nutno primárně hledat rozdíly v mezisystémových srovnáních.(16)

Některé kvantitativní relace jsou však podle mého názoru primárně určeny výrobními silami a odrážejí obecnou vývojovou tendenci. Patří k nim zejména:

- růst podílu společenské práce na úkor práce individuální, určené pro osobní spotřebu, zabezpečující vlastní sebeobsahu,
- uvnitř sféry společenské práce růst velkovýroby na úkor malovýroby, rostoucí koncentrace výroby,
- mezisektorové a meziodvětvové přesuny pracovní kapacity, s orientací na postupné posilování sektorů zajišťujících péči o člověka a jeho další vývoj,
- pozvolné zkracování zákonné délky pracovní doby v celoživotním, ročním, týdenním i denním rozměru,
- změny v obsahu práce, zvyšování podílu duševní práce a tvůrčích prvků v práci fyzické i duševní.

Podstatné je, že pro vývoj souhrnné efektivnosti produktivní činnosti společnosti jsou rozhodující celkové časové úspory, nikoli pouze úspory společenské práce. Na nižších stupních rozvoje výrobních sil je podmínkou rozšiřování tzv. volného času (v naší terminologii sféry reprodukce individuálního života), růst časové kapacity společenské výroby(17) (a to nejen relativní, ale dokonce absolutní). Individuální, nezespolečenštěná práce, zajišťující produkty a služby pro vlastní potřebu, představuje ekonomicky i sociálně nejméně rozvinutou formu produktivní činnosti, s nejnižší společenskou produktivitou. S rozvojem výrobních sil se sice mění, snižuje se její fyzická namáhavost, omezují reprodukčně nutné formy a rozšiřují se formy vykonávané z větší míry svobodnou volbou. Zkušenosti však potvrzují, že se přitom chová velmi expanzivně. Pokud jí to objektivní situace umožňuje (pokud lidé disponují dostatkem času, potřebnými výrobními prostředky, například půdou, pracovními předměty, nástroji, mají potřebné znalosti a dovednosti), jeví silnou tendenci kompenzovat nedostatečnou rozvinutost společenské sféry či subjektivně neuspokojující podíl na jejím produktu.(18)

(16) Omylem mnoha šetření časových rozpočtů, a to například i mezinárodního komparativního výzkumu [The Use], bylo to, že jejich autoři neidentifikovali kvalitativně odlišnou, v zásadě společensky produktivní povahu mnoha forem veřejné a politické práce, účasti na rozhodování a řízení v socialistických zemích a připustili srovnání časových objemů na nesrovnatelné bázi tzv. sociální participace (zahrnující všechny formy klubového života, někdy dokonce včetně religiozních aktivit).

(17) V tomto významu lze souhlasit s obecně málo přijímanou tezí Z. Stajkova, podle níž je růst volného času společnosti podmíněn rozšiřováním pracovního času [Stajkov].

(18) Správné pochopení této otázky i znalost tendencí je podmínkou volby společensky optimální varianty zkracování pracovní doby jednotlivců. Neuvážené zkracování pracovní doby pod heslem uspokojování bezprostředních zájmů pracujících by mohlo vyvolat při nedostatečném krytí potřeb trhu a nedostatečné rozvinutosti mnoha oblastí společenských podmínek života nežádoucí efekt přesunu uvolněného společenského pracovního času do méně produktivní sféry individuální práce, a tedy i pokles celkové efektivnosti produktivní činnosti společnosti. V této souvislosti neobstojí ani argument, že sféra individuální práce je ve skutečnosti prostorem sebe-realizace. Analyzujeme-li jeho podstatu, zjistíme, že je obhajobou bezprostředních individuálních či skupinových zájmů proti dlouhodobému zájmu celospolečenskému. Řešit rozpory v seberealizačním potenciálu společenské práce nelze návratem zpět, ale pouze vyšším využitím sdruženého společenského potenciálu pracovních schopností k urychlení přeměn v obsahu práce. Určitý objem individuální práce je nezbytný i v socialistické společnosti, zejména tam, kde společenská výroba dosud nevyvinula efektivnější alternativní řešení. Hranice disfunkčnosti však začíná někde

Celkový objem času, který společnost vynaloží na zajištění reprodukce své pracovní i občanské kapacity i na lidský život jako sebeúčel je funkcí objemu produktivní činnosti. Jejich vzájemné relace jsou však utvářeny velmi složitými a pro nás dosud nepřehlednými procesy, určenými dialektikou zmnožujících se produktivních sil lidského společenství na jedné straně a rozšiřujících se společenských potřeb na straně druhé. Předpokládáme, že historický progres je v dlouhodobém rozměru spojen s postupným rozšiřováním té části souhrnného životního prostoru lidského společenství, která může být uvolněna pro uspokojování lidských potřeb, pro život jako sebeúčel. Tato tendence se však nepochybně neprosazuje přímočaře, nejsou vyloučeny ani regresivní momenty.

Růst produktivních schopností lidského společenství vytvořil podmínky pro překročení hranice elementární organické reprodukční nutnosti, pro rozšiřování i kultivaci forem uspokojování lidských potřeb. Současně však vyprodukoval i společenský vztah soukromého vlastnictví, v němž rozpor mezi společenskými možnostmi a potřebami nabývá povahy třídního antagonismu, zásadní třídní nerovnosti v uspokojování potřeb. Podstatou vykořisťování člověka člověkem je skutečnost, že časem a prací jedněch je zajišťována úroveň života druhých. Vznik soukromého vlastnictví a třídní polarizace společnosti se v makrospolečenském průřezu projeví zmnožením variety uspokojovaných lidských potřeb, rozdílnou dynamikou života jednotlivých společenských tříd, a tedy i prohlubující se diferenciací v objemu a kvalitě uspokojovaných potřeb.

Každé historické období, každý společensko-ekonomický systém si přitom vytvořily své vzory dosažitelného životního maxima, své vzory luxusu, které nejsou plně přejímány historickými následníky, nejsou srovnatelné, a proto také nemohou být ani kritériem sociálního pokroku. Rozvoj lidské civilizace a kultury, vznik a sociální difúze nových potřeb i kultivace forem jejich uspokojování jsou nejvýrazněji zřetelné ve vývoji úrovně reprodukce života sociální základny společnosti, nejširších vrstev pracujících mas. Součástí systému sociálních indikátorů ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje společnosti musí proto být jednak průměrná společensky dosažená úroveň uspokojovaných potřeb, jednak míra rozpětí mezi úrovní života krajních pólů společnosti.

Teprve zmnožení produktivních sil společnosti v podmínkách zespolenštěného vlastnictví prostředků výroby vytváří materiální základnu překonávání této diferenciaci a postupného obohacování životního procesu všech. Všestranný rozvoj osobnosti přestává být privilegiem úzké společenské vrstvy a stává se reálným sociálním programem.

Dosažená úroveň reprodukce života je proto výrazně determinována sociálně ekonomickým systémem, úrovní výroby a postavením jednotlivých společenských tříd a skupin v procesu výroby, rozdělování i spotřeby, životními podmínkami a podněty, kterými společnost vymezuje životní prostor a formuje každodenní lidskou existenci.⁽¹⁹⁾ Způsoby uspokojování lidských potřeb jsou

tam, kde je rozšiřování individuální práce efektem nedostatečně rozvinutých kapacit společenské výroby, či dokonce prostým dublováním pracovních operací, které společnost může zajistit, výhradně v zájmu zvýšení individuální hmotné životní úrovně. Společensky užitečnější cestou je využití tohoto materiálního zájmu ve společenské výrobě, jejíž souhrnný efekt je řádově vyšší.

(19) Rozhodující úloha připadá procesu společenské výroby. „Výroba vyrábí tedy spotřebu 1. tím, že jí vytváří materiál; 2. tím, že určuje způsob spotřeby, 3. tím, že vytváří ve spotřebiteli potřebu, jejímž předmětem jsou výrobky, které vytváří teprve ona sama. Vyrábí tudíž předmět spotřeby, způsob spotřeby a pohnutku spotřeby“ [Marx 1971, I: 46].

však — v rámci mezi daných společensky — do značné míry ovlivňovány subjektem, jeho vědomím, znalostmi, emocemi, vůlí. Svou roli v motivačních mechanismech sehrávají nejen objektivní společenské potřeby (ty, na jejichž uspokojování závisí existence jednotlivce i plnění jeho funkcí ve vztahu ke společenskému organismu), ale především subjektivně osvojené, uvědomované potřeby, které se s objektivními potřebami překrývají pouze zčásti. Významným společenským činitelem ovlivňujícím úroveň uspokojovaných potřeb je proto úroveň vědění a kultury, vládnoucí ideologie a normativní systémy, dostupnost duchovních hodnot jednotlivým třídám a vrstvám společnosti.

Mnohé z projevů těchto složitých společenských procesů nelze ve struktuře využití časového fondu společnosti identifikovat, protože časové ukazatele mají omezenou schopnost vyjadřovat kvalitativní, obsahové momenty, hloubku a intenzitu uspokojování jednotlivých potřeb [Vítečková 1979]. V zásadě lze však předpokládat, že měnící se struktura životních činností by se měla ve struktuře reprodukční složky časového fondu společnosti projevovat těmito tendencemi:

1. Pozvolným nárůstem časového prostoru vynaloženého na uspokojování základních, organických potřeb lidské existence až po hranici biologicko-sociálního optima (zejména jde o uspokojování potřeby spánku).⁽²⁰⁾
2. zvyšováním časového podílu aktivit uspokojujících duchovní potřeby a potřeby fyzické kultury rozšiřováním jejich sociální základny,
3. uvnitř jednotlivých okruhů potřeb pak zvýšením objemu času věnovaného potřebám a formám náročnějším na podmínky uspokojování a přinášejícím vyšší kultivační a bohatší prožitkový efekt.

Informační hodnotu řady dalších kvantitativních ukazatelů struktury reprodukční složky souhrnného časového fondu společnosti bude teprve nutno dále zkoumat. Jen některé z nich budou pravděpodobně mechanicky využitelné v mezisystémových srovnáních vzhledem k odlišné povaze společenských poměrů, která mění individuální i společenský význam mnoha zdánlivě analogických aktivit.

Společenské poměry a souhrnný časový fond společnosti

Většina makrospolečenských ukazatelů ekonomické vyspělosti společnosti je ve své výpovědní schopnosti omezena necitlivostí vůči společenským poměrům, neschopností vyjádřit vnitrosociální diferenciaci sociálních důsledků ekonomických procesů.

Makrospolečenské časové ukazatele naproti tomu již metodou svého vzniku (strukturní rekvantifikací, bilancováním na základě rozdílných empiricky zjištěných způsobů využití času jednotlivých společenských tříd a vrstev) toto

(20) V této souvislosti nezapomínáme, že nestačí pouze připouštět společenský charakter norem a forem potřeb, „neboť v poměru k prvotní organické potřebě není vyvinutá lidská potřeba charakterizována pouze *druhotnou socializací*, nýbrž *celkovým převrácením svých prvotních rysů*, podstatnou inverzí.“ „...zatímco elementární organická potřeba je *donucující, vnitřní a homeostatická*, je naopak vyvinutá lidská potřeba více či méně charakterizována *tolerancí*, tj. schopností snášet delší dobu neuspokojení, svou *mimostředností a rozšířenou* reprodukcí bez vnitřního podstatného omezení.“ [Sève 1976: 357] Empiricky zjišťovaná sociální diferenciace v uspokojování potřeby spánku (například v závislosti na ekonomické aktivitě, směnnosti, počtu dětí) potvrzuje jistou míru tolerance i u této primární potřeby. Překonávání sociálně diferenciačních činitelů v délce spánku je podle mého názoru jedním z dosud nedocenených indikátorů dosažené úrovně reprodukce života.

výchozí omezení do určité míry překračují. Jestliže rozvoj výrobních sil jako základní hybný moment společenského reprodukčního procesu ovlivňuje především střední makrospolečenské charakteristiky časové struktury aktivit, pak povaha systému společenských poměrů se projevuje v třídní a sociální diferenciaci podílu na produktivních i reprodukčních činnostech.

Se vznikem soukromého vlastnictví získalo prohlubování společenské dělby práce výrazný třídní obsah. Původně přirozenými schopnostmi diferencovaná účast na produktivních činnostech byla nahrazena diferenciací, jejímž určujícím činitelem je nerovnost vlastnictví. Rozdíly v podílu na produktivních činnostech společnosti mají kvantitativní i kvalitativní stránky. Kvantitativní nerovnost v objemu pracovní zátěže, v délce a organizaci produktivních činností determinuje nerovnost v objemu životního prostoru věnovaného reprodukci a je tedy i rozhodujícím limitem úrovně lidského života jako sebeúčelu. Ještě závažnější jsou však třídně a sociálně garantovaná privilegia přístupu ke kvalifikované, tvůrčí, duševní práci, která vyšším rozvojovým potenciálem samotné produktivní aktivity stimuluje rozvoj lidské osobnosti a jejím prostřednictvím i účelnější využití času reprodukce života.

Rozpor mezi produktivní činností a reprodukcí života, který je charakteristikou mezitřídních poměrů po celou historickou epochu spojenou se soukromým vlastnictvím výrobních prostředků a vykořisťováním, je v socialistické společnosti překonáván prosazováním základního diferenciačního principu odměny podle práce a života podle zásluh. Socialistická společnost sice ještě nedisponuje materiálními zdroji, jimiž by mohla překonat diferencované účinky dělby práce, účinně však prosazuje princip souladu mezi oběma životními sférami.

Analýza způsobu využití souhrnného časového fondu společnosti nesmí být proto ohraničena pouze výslednými makrospolečenskými strukturálními charakteristikami; nedílnou součástí studia časové problematiky je vývoj třídní a další sociální diferenciacie podílu na jednotlivých společenských aktivitách.

Socialismus a souhrnný časový fond společnosti

Komplex socialistických přeměn zahájený zvratem mocenských a vlastnických poměrů dalekosáhle změnil podmínky i formy životní aktivity lidí. Mnohé změny se sice prosazovaly a prosazují postupně, s vyzráváním specifických socialistických kvalit společenských sil a poměrů [Charvát 1975]. Rozhodující však je, že proces reprodukce života společnosti i jednotlivce získal kvalitativně novou historickou vývojovou logiku, určenou odlišnými vývojovými zákonitostmi, mechanismy i cíli.

Analyticky lze v komplexu životních činností lidí odlišit tyto rozhodující změny:

1. nové společenské poměry potlačily a dále omezují aktivity odpovídající výrobním a společenským poměrům kapitalistické minulosti (především aktivity spojené s vykořisťováním pracovní síly, životem na úkor jiných i společnosti, život bez práce, extrémní formy luxusu atd.),

2. řada aktivit získala v novém společenském kontextu odlišný individuální i sociální obsah a význam (počínaje námezdní prací, konče účastí na kulturním životě, kulturními tradicemi apod.),

3. vznik a upevňování socialistických společenských poměrů jsou neodmyslitelně spojeny s kvalitativně novými formami společenských aktivit, které jsou hybnými činiteli společenského pokroku (především jde o všechny formy dobrovolné, materiální zájmy překračující produktivní činnosti),

4. určující dlouhodobou charakteristikou vývoje komplexu životních činností je postupné překonávání třídní a sociální diferenciacie v obou základních sférách života,

5. změny v lidském životě jsou stále účinněji a komplexněji společensky plánovány a řízeny.

Zásadně se změnil především způsob, jímž společnost zajišťuje materiální, duchovní i biologicko-sociální podmínky své rozšířené reprodukce. Určující charakteristikou společenského vývoje se stala změna výrobních a společenských poměrů, která dala komplexu produktivní aktivity kvalitativně nové zaměření, prostředky, nástroje pracovní stimulace i mechanismy rozdělování produktu.

Komplex produktivní lidské činnosti je cílevědomě a plánovitě zaměřován na rozšiřování společenských předpokladů pro uspokojování a kultivaci potřeb pracujících. Společnost využívá všechny zdroje pracovních sil i zdroje přírodní a intelektuální, aby je sdruženou, plánovitě řízenou kooperací proměnila v prostředek společenské dynamiky a tím zprostředkovaně i v nástroj rozšířené reprodukce, rozvoje lidského života. Výroba užitných hodnot je podmínkou společenského vývoje; tento vztah představuje obecnou vývojovou zákonitost. Nové je to, že účast na produktivní činnosti podmiňuje existenci i každého práce-schopného jedince. Podíl na společensky organizovaném výrobním a pracovním procesu je rozhodujícím kritériem rozdělování té části souhrnného společenského produktu, který nemusí být použit pro rozšířenou reprodukci výrobních a ostatních funkcí společnosti.

Prosazování objektivních dlouhodobých zájmů dělnické třídy a ostatních pracujících jako kritéria sociálního rozvoje se promítlo ve vztahu k ekonomickému reprodukčnímu procesu výrazným skokem v objemu společensky uznaných, oprávněných potřeb, a tedy i v trvalém tlaku na růst objemu společenské výroby spotřebního zboží a služeb. Rozhodující oblast produktivní činnosti lidí — sféra společenské práce a výroby — se v podmínkách značných rezerv v pracovních silách i ostatních zdrojích rozšiřovala převážně extenzivními cestami, při nárůstu objemu i podílu času společenské práce. Růst produktivity společenské práce sice umožnil postupné zkracování individuální zákonné pracovní doby v celoživotním, ročním i týdenním rozměru, nelze však předpokládat, že by významně ovlivnil dlouhodobou makrosociální tendenci k rozšiřování souhrnné pracovní kapacity.

Vyčerpání extenzivních rozvojových zdrojů zvyšuje naléhavost potřeby intenzifikace, která by měla postupně snižovat požadavky na objem živé práce. Půjde však o procesy velmi dlouhodobé. Na základě tohoto předpokladu se lze domnívat, že základní kvantitativní relace objemu společenského pracovního času se v naší společnosti dlouhodobě ustálily a budou po určitou dobu oscilovat kolem dosažené hranice, s perspektivou pozvolného snižování, v závislosti na tempech a účinnosti intenzifikačních procesů.(21)

Druhou základní charakteristiku vývoje souhrnného času společenské práce tvoří skutečnost, že se v průběhu socialistické výstavby podstatně vyrovnal kvantitativní podíl jednotlivých společenských tříd, vrstev a skupin. Jako homo-

(21) Nepřímým důkazem pravdivosti těchto úvah je přechod k čerpání netradičních zdrojů pracovních sil z osob v poproduktivním věku, studentů, pracovníků ve druhém zaměstnání aj. Vzhledem k tomu, že nejsou k dispozici rezervy pracovní kapacity, které by umožnily pokrýt úbytek pracovní doby v některých odvětvích národního hospodářství, kde nejsou dostatečné vnitřní rezervy v produktivitě práce a využití pracovního času, nelze podle mého názoru očekávat po určitou dobu výraznější zásah do zákonných norem individuální pracovní doby.

genizační činitel působí jednotná úprava zákonné délky pracovního věku, dovolené i délky pracovního týdne. Reálné rozložení délky pracovní doby se od těchto norem sice odchyľuje, významnější difference jsou však společností kontrolovány.(22)

V této souvislosti je třeba připomenout, že značným nevyužitým zdrojem ekonomického rozvoje jsou rezervy v pracovním čase, ztráty vyvolané řadou činitelů, z nichž pouze některé, a to kvantitativně méně významné, jsou společensky sledovány (absence pro nemoc či z jiných zákonných důvodů). Závažnější jsou ztráty způsobené nedostatky v organizaci práce a zásobování materiály a ztráty vyvolané nedostatečně účinnou sociální kontrolou v těch profesích, kde rozsah i intenzita práce nejsou regulovány technologií.

Zvláštním problémem, přesahujícím možnosti této stati, je vývoj vnitřní odvětvové struktury užití společenského pracovního času. Dlouhodobě se prosazuje tendence přesunu pracovní kapacity ze zemědělské prvovýroby do ostatních odvětví národního hospodářství. Ve srovnání s průmyslově vyspělými kapitalistickými zeměmi však relativně pomaleji probíhá uvolňování pracovních sil z výrobních do nevýrobních odvětví, kde jsou kapacitně poddimenzovány zejména komunální služby, zdravotnictví, sociální péče, sféra rekreace a sportovních služeb. Bez postupného kádrového posílení těchto oborů nebude možno dosáhnout kvalitativního skoku v uspokojování odpovídajících potřeb.

Specifickým výrazem upevňujících se socialistických výrobních a společenských poměrů je vznik objektivní společenské potřeby co nejširší účasti pracujících na řízení rozvoje výroby, na činnosti socialistického státu a jeho institucí, na rozvoji veřejné samosprávy. Na rozdíl od ekonomické aktivity, kde působí bezprostřední hmotný zájem na získání prostředků obživy, je účast na různých formách dobrovolné práce pro společnost, pracovní iniciativy a veřejného života v podstatně větší míře závislá na politických a občanských postojích, na míře ztotožnění se se společenskými zájmy. Míra účasti různých skupin pracujících na těchto formách produktivního sebevyjádření je dosud velmi diferencovaná; překonávání této diferenciaci a postupné rozšiřování rozsahu i účinnosti dobrovolné řídicí a výkonné práce se stává významným nástrojem mobilizace rezerv v subjektivním činiteli společenské dynamiky a současně i významným kritériem rozvinutosti socialistických společenských poměrů. Budoucí vývoj proto přinese postupné rozšiřování objemu i podílu těchto aktivit v souhrnném časovém fondu společnosti.

Zespolečenštění vlastnictví základních výrobních prostředků probíhá v jednotlivých socialistických zemích s odlišnou vahou malovýrobního (či dokonce i velkovýrobního) soukromého sektoru. Výrazné potlačení malovýrobních forem jak co do objemu, tak co do ekonomického významu vyvolává u nás určitou iluzi i o minimalizaci jejich významu sociálního a ideologického. V reálné praxi každodenního života se však stále reprodukuji. Méně často mají podobu klasické řemeslné malovýroby, častěji se vyskytují v nejrůznějších formách individuální práce za úplatu, která uniká společenské kontrole a napomáhá reprodukci soukromovlastnických elementů individuálního a společenského vědomí, ideologie a morálky. Identifikace soukromovlastnické podstaty melou-

(22) V určitém slova smyslu lze dokonce říci, že v některých momentech je tendence k homogenizaci a standardizaci délky i organizace pracovního režimu dočasným a nežádoucím ústupkem bezprostředním zájmům pracovníků na úkor efektu pracovní činnosti, výše nákladů ap. Přestože se zásahy do navyklých pracovních a životních režimů setkávají s odmítavou reakcí, je nutno přizpůsobovat organizaci pracovních činností potřebám její vyšší sociální, nejen úzce ekonomické, produktivity a efektivnosti.

chářství (nejen manuálního, ale také intelektuálního), individuální zemědělské malovýroby pro soukromý trh atd. by se měla stát východiskem pro utváření vztahu společnosti k těmto formám dodatečné práce: stimulovat je, pokud vyjadřují historicky podmíněnou, společensky prospěšnou, aktuálně nezbytnou formu mobilizace dodatečných přírodních a pracovních zdrojů (tj. nikoli na úkor podílu na společenském pracovním procesu), která účinně doplňuje mezery v objemu a struktuře souhrnného společenského produktu; podřídit je ale důsledné společenské kontrole a radikálně potlačovat tam, kde jsou výrazem parazitismu individuálních spekulativních zájmů na celospolečenském prospěchu.(23)

V podmínkách socialistického systému prošla zásadní změnou i další oblast produktivních činností — zajišťování sebeobsluhy a obsluhy domácnosti. Pracovní povinnosti, které byly v minulosti vykonávány námezdnou pracovní silou či ženami v domácnosti, musí být v podmínkách socialistické ekonomiky s vysokým stupněm ekonomické aktivity všech práce schopných osob zajišťovány samotnými členy domácností; jedinou širěji využitelnou pomoc představuje práce ekonomicky neaktivních důchodců, zejména žen. Zvyšování hmotné životní úrovně, růst potřeb i vybavenosti domácností přitom objektivně působí jako činitel zvyšující nároky na objem dodatečné práce, ať již jde o účast na směnných procesech, údržbu bytu a jeho vybavení, osobních automobilů, chat atd. V domácnostech je i nadále, přes určitý rozvoj veřejného stravování, z podstatné části saturována jedna z primárních životních potřeb, potřeba jídla. Časová náročnost komplexu domácích prací je zvětšována disfunkcemi v objemu a kvalitě produktu společenské sféry, která podněcuje kompenzační svépomocnou produkci chybějícího sortimentu výrobků i služeb.

Dosavadní společenské intervence do této oblasti, ať již mají podobu zvyšování kvality spotřebních hodnot, bytů a jejich vybavení či občanských služeb, se nepromítají dostatečně do časových úspor vynakládané práce. Dosažitelné dílčí výzkumy naopak potvrzují, že subjektivně uvědomovaná potřeba těchto prací zdaleka není uspokojena a bude vyvíjet i v nejbližším období tlak na rozšiřování jejich celkového objemu.

Nejvýraznější změny ve sféře domácích prací souvisí s jejich rozložením v populaci. Primární tendenci představuje postupná univerzalizace těchto prací, alespoň u dospělé populace.(24) Mění se tradiční model dělby domácích prací mezi obě pohlaví, rozšiřuje se věčná i časová stránka podílu mužů na tradiční ženské doméně. Omezují se některé formy hospodaření, které zabezpečovaly základní nutnou obživu členů domácnosti, užitný produkt domácích prací plní ve vztahu k životní úrovni stále zřetelněji doplňkové funkce. Zvyšuje se podíl domácích prací vykonávaných svobodnou volbou, jejichž produkt je sekundární ve srovnání s efekty ve sféře seberealizace a rozvoje manuálních dovedností. Ke značnému snížení spotřeby dodatečné práce došlo zejména na vesnici se změnou objemů a způsobů záhumenkového hospodaření, v městské populaci se naopak rozšiřují zájmové formy obdělávání půdy a chovatelství.

Zpřesnění poznatků o reálném objemu těchto dodatečných forem pracovní činnosti i o tendencích jejich vývoje je podle mého názoru nezbytnou podmínkou testování sociální efektivnosti přijímaných společenských opatření i ma-

(23) Parazitismus těchto forem individuální práce za úplatu se projevuje zneužíváním společenského fondu pracovní doby, zneužíváním společenských zdrojů surovin a materiálů, rozkrádáním společenských produktů, vykořisťováním nájemné pracovní síly či neúměrnými cenovými požadavky za vykonanou práci.

(24) U dětí a mládeže se projevuje určité omezení spoluzodpovědnosti, často dokonce na úkor jejich celkové přípravy pro samostatný občanský a rodinný život.

teriálních výstupů ze sféry společenské výroby do sféry osobní a společenské spotřeby.

Výraznými změnami, které se promítají do struktury souhrnného časového fondu společnosti, prošla v socialistické společnosti i oblast péče o novou generaci. Pro řadu konkrétních procesů, které jsme v této oblasti zaznamenali, je charakteristické zvyšování společenské garance generační směny, ovlivňování natality, materiální pomoc rodinám i rozšiřování zodpovědnosti za úroveň výchovy. Rozšíření podílu společenských institucí na péči o děti a mládež je zčásti vynuceno růstem ekonomické aktivity žen,(25) v zásadě je však výrazem uplatňování širších společenských zájmů, demokratismu společenského zřízení a jeho orientace na růst uspokojování potřeb a rozvoj osobnosti. Určité omezení časového prostoru věnovaného výchově dětí v rodinách je společenským produktem dlouhodobého významu.(26) Rodina se na ně účelně adaptovala v oblasti fyzické a materiální péče, s určitými obtížemi zvládá svůj díl formativní, výchovné spoluzodpovědnosti. V této oblasti přetrvává značná diferenciacie, která se sice bude postupně zmenšovat, její konečné řešení je však podle mého názoru pouze společenské. Z hlediska vývoje struktury časového fondu společnosti je proto nutno předpokládat určité rozšiřování časové spotřeby na výchovu nové generace jak v oblasti společenské práce, tak v oblasti individuálních časových nákladů rodičů.

Uvažujeme-li souhrnnou produktivní zátěž časového fondu jednotlivce i společnosti, musíme vzít v úvahu i objem činností, jimiž je produktivní aktivita podmíněna, v prvé řadě čas spotřebováváný překonáváním vzdáleností. Československo jako země s historicky vzniklou značnou disproporcí mezi strukturou pracovních příležitostí a strukturou osídlení je charakteristické vysokým procentem dojíždky do zaměstnání, a to na poměrně značné vzdálenosti. Přes dlouhodobou cílevědomou investiční politiku se situace v dojíždce nemění, naopak se spíše zhoršuje industrializací zemědělství a rozšiřováním denní dojíždky do zaměstnání i u zemědělských pracovníků.(27) Ve struktuře aktivit představuje doprava funkčně nejjednodušší, nutnou složku, která nemůže být jednotlivcem podstatněji ovlivněna a která je naopak velmi často negativním činitelem reprodukčního procesu pro svou fyzickou i psychickou náročnost. Zkracování společensky nutné doby na překonávání vzdáleností představuje významnou rezervu časového fondu, kterou by bylo možno uvolnit pro obsažnější, ať již produktivní či reprodukční aktivity. Zdaleka přitom nejde jen o investičně náročná dlouhodobá opatření. V mnoha oblastech každodenního života by bylo možno nahradit neefektivní přepravu osob efektivnější přepravou informace, zboží, služby jinými komunikačními prostředky.

Vznik a upevňování socialistického společenského systému kvalitativně změnilo i sféru reprodukce lidského života. Zrušení soukromého vlastnictví výrobních prostředků a s ním spojených privilegií, přes určité zachované výchozí rozdíly v rozsahu osobního vlastnictví, znamenalo sjednocení základních principů určujících úroveň a rozsah individuálně uspokojovaných potřeb i strukturu odpovídajících aktivit. Základem lidské existence se stal podíl na společenské práci a na jejím produktu, zprostředkovávaný socialistickými rozdělovacími

(25) Nedostatečné kapacity dětských zařízení jsou také významnou bariérou jejího dalšího zvyšování.

(26) Koneckonců ani v předchozích společenských systémech nebyla výchova dětí představitelů vládnoucích tříd zajišťována rodiči, ale dostatečně kapacitní, často až individualizovanou kvalifikovanou cizí péčí.

(27) Podle dosavadních poznatků nejvíce zatěžuje dojíždka obyvatele nejmenších obcí a velkoměst.

procesy. Společnost formuje podmínky lidského života zprostředkovaně, rozvojem výroby i nevýrobní sféry, vzdělávacího systému, kultury a umění, péčí o životní prostředí a jeho biologické a sociální kvality atd. Současně rozděljuje prostředky, za něž jedinec získává ve směnných procesech hmotné i duchovní statky zajišťující uspokojování potřeb. Přestože je ve svých možnostech limitována dosaženým stupněm ekonomické vyspělosti, uplatňuje socialistická společnost vysokou míru sociální spravedlnosti a humanity univerzální garanci základních existenčních potřeb. Za svůj cíl přijímá tvorbu podmínek pro všestranný rozvoj individua, který zpětně působí na jeho produktivní schopnosti a stává se největší produktivní silou společnosti [Marx 1971, II: 343].

Relativní omezenost disponibilních zdrojů neumožňuje socialistické společnosti překonat základní nerovnost, založenou ve společenské dělbě práce a vyúsťující v diferenciaci individuálního vkladu do pracovního procesu. Diferencovaná práce a jí odpovídající diferencovaná odměna představují rozhodující, socialismu vlastní diferenciační dimenzi v úrovni reprodukce individuálního života. Ostatní sociálně třídní difference, zakotvené v třídní minulosti, jsou postupně překonávány rozvojem společenské spotřeby a rozdělováním podle potřeb.

Účinnost socialistických rozdělovacích mechanismů při překonávání rozdílů v hmotné životní úrovni je omezována některými dalšími procesy, které aktuální vazbu mezi množstvím, kvalitou a společenským významem vykonávané práce a úrovní života poněkud relativizují.⁽²⁸⁾ Z hlediska disponibilního času je však závislost mezi ekonomickou aktivitou a prostorem pro reprodukční aktivity mnohem jednoznačnější. Délka, situovanost a organizace pracovní doby určují prostor použitelný pro ostatní pracovní činnosti i pro uspokojování individuálních potřeb.

Nastolení socialistického společenského systému v tomto ohledu nejprve znamenalo prodloužení pracovní zátěže těch společenských tříd a vrstev, které byly v minulosti vybaveny privilegiem omezení ekonomické aktivity. S růstem společenské produktivity práce byla postupně individuální zákonná délka pracovní doby zkracována až na současný stav, jehož nevýhodou je však relativně dlouhý pracovní den a tím i značný časový stress, který se projevuje tlakem na zkracování délky spánku v některých skupinách ekonomicky aktivních osob a nevytváří v průběhu pracovních dnů dostatečně velký souvislý časový prostor pro řadu aktivit uspokojujících náročnější, kultivační potřeby. Účinky časového stressu jsou sice sociálně diferencované rozsahem nutné pracovní zátěže (přesčasová práce, péče o děti aj.), v zásadě však představují objektivní dlouhodobý limit podstatnější restrukturaace obsahu reprodukčních aktivit. Relativní omezenost podmínek vytváří rozpor mezi všestranností a intenzitou; harmonický rozvoj všech základních stránek lidského života a lidské osobnosti neumožňuje dostatečnou specializaci a naopak specializace, intenzivní orientace na některou potřebu je doprovázena značnou jednostranností.

Poměrně vysoký stupeň homogenizace časové pracovní zátěže při relativně uspokojivé a stále rostoucí úrovni individuálních i společenských hmotných podmínek života uvolňuje prostor pro vliv osobnostních činitelů, motivačních mechanismů, osvojených potřeb, hodnot a životních aspirací. Socialistická společnost již úspěšně zvládá výchozí krok rozvoje osobnosti a kultivace systému potřeb — zajišťuje demokratický přístup ke vzdělání a kulturním hodnotám a

(28) Činiteli modifikujícími hmotnou životní situaci jednotlivců jsou například mimopracovní příjmy, přerozdělování, velikost a složení domácnosti, dědění materiálních hodnot, míra kumulace užitečných hodnot a úspor aj.

trvale zvyšuje vzdělanostní úroveň nastupujících generací. Nižší účinnosti však dosud dosahuje u formativních procesů zaměřených na dospělou populaci, kde připadá nejvýznamnější úloha hromadným sdělovacím prostředkům. Překážkou dalšího rozšiřování a kultivace systému osvojených potřeb je nedostatečná rozvinutost sféry práce, a tedy i nedostatek kultivačních podnětů z oblasti pracovní činnosti. Postupné zvyšování frekvence a podílu náročnějších rozvojových aktivit je proto doprovázeno zachováním určité míry jejich sociální výlučnosti.

Předpoklady pro další zvyšování úrovně reprodukce individuálního života, pro restrukturalizaci reprodukčních aktivit tak, aby dále rozvíjely lidskou osobnost a její činný produktivní potenciál, je tedy nutno paralelně vytvářet jak v objektivní, tak v subjektivní sféře. Klíčovou úlohu při upevňování pozitivní zpětné vazby mezi sférou reprodukce a produktivními činnostmi sehraje důsledné uplatňování socialistického rozdělovacího principu odměny podle práce a života podle zásluh. Podmínkou racionálního společenského řízení je však znalost současného stavu a v něm založených tendencí. Skutečnost, že náš systém sociální statistiky nemá pravidelně k dispozici aktuální údaje o způsobu využití časového fondu společnosti, představuje závažné omezení racionality rozhodovacích procesů.(29)

Metoda časových bilancí jako nástroj kvantifikace souhrnného časového fondu společnosti

Údaje o struktuře souhrnného časového fondu jsou ve výzkumné praxi získávány bilanční metodou, jejímž východiskem jsou šetření časových rozpočtů a údaje o sociálně třídním složení společnosti či jiného sociálně teritoriálního celku.(30) V. D. Patrušev odlišuje několik typů a druhů časových bilancí v závislosti na tom, jakou část komplexu životních činností i struktury populace zachycují.(31) Konkrétní volba mezi nimi závisí na poznávacím cíli. Předpokladem smysluplného užití bilanční metody je však podle mého názoru to, aby příslušný sociálně teritoriální útvar, jehož souhrnný časový fond studujeme, představoval relativně uzavřený sebereprodukující systém s identifikovatelným souborem materiálních i sociálních vztahů k širšímu okolí. Není-li splněna tato podmínka, nepřináší studium makrosystémových časových relací kvalitativně novou informaci ve srovnání s výchozími údaji o průměrných strukturách časových rozpočtů sociálních skupin.

Použití bilanční metody kvalitativně zvyšuje nároky na výchozí terénní šetření. Má-li být bilanční kvantifikace dostatečně spolehlivá, je nutné, aby údaje o způsobu využití časového fondu populace

(29) V době, kdy vznikl tento text, nebyly ještě k dispozici výsledky šetření časového fondu populace uskutečněného FSÚ ČSSR v letech 1979/1980.

(30) Skutečnost, že v Československu dosud nebylo použito bilanční metody, nám neumožňuje překročit při její deskripci informační úroveň.

(31) V. D. Patrušev uvádí následující typy a jim podřízené druhy časových bilancí [Patrušev 1975:90]:

1. obecné, zahrnující celý časový rozpočet a celou populaci, popřípadě její velké skupiny (bilance souhrnného časového fondu společnosti, celé země, republiky, oblasti, kraje, okresu, města, městského a venkovského obyvatelstva, zdrojů pracovních sil aj.);
2. dílčí, zahrnující jednotlivé základní elementy časového fondu a celou populaci, či její velké skupiny (bilance pracovního času, času práce v domácím a záhumenském hospodářství, souhrnné pracovní zátěže, volného času, času uspokojování fyziologických potřeb);
3. konkrétní, zahrnující jen jednotlivé podstatné druhy časových nákladů (bilance souhrnného fondu vzdělání, veřejné činnosti, fyzického rozvoje, času spojeného se stravováním, péčí o děti a jejich výchovu, přepravních časů atd.).

1. byly dostatečně reprezentativní pro studovaný společenský systém, včetně skupin s atypickou strukturou aktivit (vysoká směnnost, nestandardní pracovní režimy, nemocní, etnické a jiné minority, děti aj.); jak ukázaly pretesty mezinárodního komparativního výzkumu [The Use of Time], řada těchto skupin je obtížně v terénní praxi zachytitelná a znatelně zvyšuje chybu měření;

2. zachycovaly s dostatečnou spolehlivostí změny v povaze aktivit za celou délku kvantifikovaného časového intervalu, obvykle jednoho roku (rozdíly v sezónní pracovní zátěži, klimatické vlivy, trávení dovolených a svátků aj.);

3. byly charakterizovány dostatečně širokým polem identifikačních znaků jednotlivce, které umožní kvantifikovat rozdíly ve struktuře časových rozpočtů s potřebnou mírou rozlišovací schopnosti. Nestačí pouze základní sociálně demografické znaky, s vysokou přesností je nutno vymezit příslušnost k pracovnímu odvětví a povahu zaznamenávaných dnů (odlišení pracovních a volných dnů, dnů absence pro nemoc, dnů dovolené aj.)

Bulharské zkušenosti potvrzují, že těmto požadavkům nejlépe odpovídá celostátní reprezentativní šetření zachycující rovnoměrně všechna roční období [Stajkov]. Dílčí šetření umožňují pouze velmi hrubé odhady, s nebezpečím značných zkreslení.

Dosud užívané bilanční tabulky jsou dvourozměrné. V úloze nezávisle proměnné vystupuje struktura aktivit, horizontální rozměr naplňuje škála sociální struktury populace, obě s jemností odpovídající výzkumnému záměru.(32)

Kvantifikace jednoho pole tabulky je výsledkem několika operací, které respektují 1. průměrnou roční četnost příslušné sociální skupiny, 2. průměrný počet pracovních dnů v roce, 3. průměrnou délku dané aktivity u dané skupiny za jeden pracovní den v hodinách, 4. průměrný počet nepracovních dnů v roce, 5. průměrnou délku dané aktivity u dané skupiny za jeden nepracovní den v hodinách. Hodnota příslušného pole je určena vzorcem $1 \times 2 \times 3 + 1 \times 4 \times 5$. Vzhledem k zásadním rozdílům ve struktuře aktivit mužů a žen je nutno celospolečenský průměr kvantifikovat s ohledem na vnitroskupinové váhy obou pohlaví. Dvoudimenzionální podoba bilance souhrnného časového fondu daného společenského systému umožňuje vyjádřit všechny věcně významné relace v makrosystémové rovině, včetně diferencovaného podílu jednotlivých subskupin na jejich vzniku.

Již dosavadní praktické využití bilanční metody, přestože si teprve hledá cestu k širší veřejnosti, potvrzuje její užitečnost a poznávací přínos. (33) Bylo by proto účelné vytvořit podmínky pro její rozšíření i u nás.

* * *

Předcházející úvahy, přes určitou hypotetičnost, jednoznačně dokazují, že vy-
povídací schopnost časové míry lidských činností, i když je odvozena z indivi-

(32) Také přístup ke klasifikaci sociální dimenze je předmětem sporů. Patrušev užívá škály s 56 položkami, která odlišuje praceschopnou populaci od ostatních obyvatel. Uvnitř pracovních zdrojů vymezuje skupinu ekonomicky aktivních v národním hospodářství (vnitřně dále členěnou na výrobní a nevýrobní sféru a jednotlivá odvětví) a skupinu ekonomicky neaktivních (studenti, soukromí hospodáři, osoby v domácnosti atd.). Ve skupině ostatního obyvatelstva rozlišuje děti (v subskupinách podle věku), invalidy, důchodce aj. [Patrušev 1975: 97].

(33) Nejúspěšnější byla využívána pro analýzu různých elementů pracovního fondu i souhrnné pracovní zátěže, při studiu časové náročnosti vzdělávacích procesů, vlivů technického progressu aj. Z. Stajkov vstupuje do této problematiky s novým podnětem souhrnné bilance životního času a rozdílů ve využití časového fondu jednotlivých pokolení [Metodologičeskije].

дуálního životního kontextu, není omezena na tento gnozeologický rámec, právě naopak. Teprve transformovaná časová míra makrospolečenských procesů umožňuje plně zhodnotit poznávací potenciál časové dimenze životních činností překročením individuálního rozměru, schopností indikovat výsledky součinnosti společenských procesů v pravém slova smyslu.

Význam makrospolečenských časových indikátorů se nebývale aktualizuje právě v současném období, kdy se koncentruje úsilí na celkové zvýšení efektivity a intenzity společenského reprodukčního procesu. Přístup vyjádřený v konceptu souhrnného časového fondu společnosti a zejména jeho produktivní složky překonává tendence k zúženému pojetí společenského reprodukčního procesu jen ve vztahu k reprodukci bezprostředně společenské výroby, zasazuje ho do širšího společensko-ekonomického kontextu a stává se tak nezastupitelným spojujícím článkem ekonomické a sociální analýzy. Plným právem by mu proto měla být věnována větší pozornost jak sociologií a ekonomikou, tak statistikou a řídicí sférou.

Literatura

Contemporary Sociology in Bulgaria, Sofia, BAN 1978.

Filipcová, B. a kol.: *Úloha národních výborů v utváření socialistického způsobu života*. Praha, ÚFS ČSAV 1974.

Filipcová, B. — Filippec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.

Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.

Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“, I.—III.* Praha, Svoboda 1971.

Metodologičeskije i metodičeskije voprosy izučenijsa bjužžeta vremeni. Moskva, ISI 1980.

Patrušev, V. D.: *Balans sovokupnogo fonda vremeni naselenija i jeho značenijsje dlja socialno-ekonomičeskogo planirovanijsa*. Sociologičeskije issledovanija 1975, No. 1.

Patrušev, V. D.: *Ispol'zovanije sovokupnogo vremeni obščestva*. Moskva, Mysl' 1978.

Patrušev, V. D.: *Sem'ja kak ekonomičeskaja katėgorija*. Moskva, Mysl' 1966.

Richa, R.: *Marxova cesta revoluční kritiky* In: Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“, I.* Praha, Svoboda 1971.

Sève, L.: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.

Stajkov, Z.: *Svobodno vreme i žizneno ravnišče*. Sofia, Partizdat 1973.

Szalai, A.: *Trends in Contemporary Time Budget Research*. In: *The Social Sciences. Problems and Orientations*. Mouton, UNESCO 1968.

The Use of Time. (A. Szalai ed.) The Hague, Paris, Mouton 1972.

Vítečková, J.: *Remarks on the Cognitive Possibilities and Limitations of Time-Budget Techniques*. In: *Public Policy in Temporal Perspective*. The Hague, Mouton 1979.

Vítečková, J.: *Socialistický způsob života*. Teoretická hypotéza podstatných určení. Filozofický časopis 1981, č. 3.

Резюме

Витечкова Я.: Способ использования совокупного общественного фонда времени и общественное развитие

Статья посвящена разработке теоретико-методологических исходных основ изучения совокупного общественного фонда времени как макрообщественной характеристики ступени общественного развития. Автор исходит из идей, сформулированных В. Д. Патрушевым и З. Стайковым, далее развивает их, стремясь глубже понять общественные процессы, формирующие структуру совокупного общественного фонда времени, и создать тем самым интерпретационную базу для использования агрегированных временных данных в социальном анализе и межсистемных сравнениях.

Анализируя структуру жизнедеятельностей людей, автор использует новую систему классификации, производную от отношения отдельных видов деятельности к общественному процессу воспроизводства. Комплекс жизнедеятельностей людей он подразделяет на две большие области: продуктивную сферу и сферу воспроизводства индивидуальной жизни. Она разрабатывает, в частности, вопрос деления продуктивных

видов деятельности в социалистическом обществе, используя два параметра классификации (предметный параметр и параметр отношений собственности).

Результативность избранного принципа классификации автор проверяет посредством анализа основных механизмов и закономерностей, формирующих временную проекцию жизнедеятельностей в плоскости всего общества. Она формулирует ряд теоретических гипотез о динамике объема и структуры продуктивного компонента совокупного общественного фонда времени, подчеркивая значение закона экономии времени и закона постоянного роста потребностей, анализирует соотносительность и взаимную обусловленность обеих сфер жизнедеятельностей в макрообщественной плоскости и специфический, определенный производственными и общественными отношениями характер отношения между продуктивными и воспроизводственными видами деятельности индивидов в зависимости от их классового положения.

Комплекс общественных процессов характеризующих строительство социализма, существенно изменил условия, содержание и формы жизнедеятельности людей. Отсутствие необходимых данных не позволяет достоверно анализировать проекцию этих изменений в структуре фонда времени социалистического общества, хотя ряд количественных временных показателей имел бы большое значение для сферы управления. В статье содержится теоретическая гипотеза некоторых ожидаемых результатов, исходящая из знания реальных тенденций социальных процессов.

В заключение статьи автор приводит краткую характеристику метода балансов времени как инструмента количественного выражения показателей совокупного общественного фонда времени.

Summary

J. Vítěčková: The Way of Utilizing the Aggregate Time Fund of Society and Social Development

The paper endeavours to elaborate the theoretico-methodological starting points of the examination of the society's aggregate time fund as a macrosocial characteristic of the level of social development. Proceeding from the stimuli formulated by V. D. Patrushev and Z. Staikov, the paper develops them further in its effort to arrive at a more thorough comprehension of social processes forming the structure of the aggregate time fund of society hereby to establish an interpretational basis for utilizing the aggregated time data in social analysis and intersystem comparisons.

In analyzing the structure of people's life activities, a new classification system derived from the relation of activities to the social-reproduction process is employed. The complex of people's life activities is divided into two large sections — the production sphere and the sphere of the reproduction of individual life. Particular attention is paid to the classification of productive activities in socialist society where two classification dimensions are applied (the material dimension and the dimension of ownership relations).

The viability of the selected classification approach is verified by an analysis of basic mechanisms and laws forming the time projection of life activities on the all-social level. A number of theoretical hypotheses is formulated concerning the development of the volume and structure of the productive component of the society's aggregate time fund, where stress is laid on the importance of the law of time economy and the law of the constant growth of needs. The paper goes on to analyze the correlation and the mutually conditioned character of the two spheres of life activities on the macrosocial level, as well as the specific nature of the relationship between the individual's productive and reproductive activities determined by production and social relations in dependence on the class position of the individuals concerned.

The complex of social processes characterizing socialist construction has brought about far-reaching changes in the conditions, content and forms of people's life activities. A lack of relevant data makes it impossible to carry out a reliable analysis of the projection of these changes into the time-fund structure of socialist society, although some quantitative time indicators might have a far-reaching significance for the managerial sphere. A theoretical hypothesis concerning some expected consequences has been developed; it is based on the hitherto acquired knowledge of real tendencies governing social processes.

In conclusion the paper presents a brief characterization of the time-budget method as a tool applied in the quantification of indicators of the society's aggregate time fund.